



The Role of the Political Views of the Alawites in the Political Life of the Shiites: From Ashura Day to the Rise of the Abbasids

Seyyed Qasem Razzaghi Mousavi 

Assistant Professor, Shia History Department, Research Institute for the History and Life of Ahl- al Bayt (AS), Research Institute for Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran. razzaghi@isca.ac.ir

Abstract

Research on the political life of the Shiites in the era of the Imams holds special significance due to their close association with infallible Imams (PBUT). The period following Ashura uprising marks a new phase of political developments for the Shiites whose actions varied in response to the unique conditions after the revolt. Among these, the Alawites prominently influenced the political life of the Shiites. Employing a historical method of research along with the description and analysis of historical reports, this study seeks to answer the question on what impact the political views of the Alawites had on the political life of the Shiites up to the rise of the Abbasids. The unity and cohesion of the Muslim community, established through the efforts of the Prophet Mohammad (PBUH) and his companions, were disrupted immediately after his departure. According to the Shiites' political thought, God has granted the right of the leadership and governance to the Prophet and subsequently to the infallible Imams (PBUT), making the appointment of an Imam a divine matter and a fundamental principle of faith. In contrast, related to the issue of the government, Sunnites believe in the caliphate system wherein the caliph is chosen through various means such as popular selection, designation by the preceding caliph, or consultation. The primary challenge faced by the Shiites in their relations with other Muslims and non-Shiite rulers stems from this political doctrine, although there are internal differences among Shiites regarding how to confront governments. The critical and oppositional presence of the Hashemites and Alawites in politics resulted from the misguided policies of the Umayyad caliphs—especially the ethnic favoritism of the Umayyad during Othman's reign (23-35 A.H)—and the political privileges granted to them, which provoked opposition from some social groups. A brief overview of Shiites' political life until the Abbasid rise reveals changing circumstances and, consequently,

Cite this article: Razzaghi Mousavi, S.Q. (2025). The Role of the Political Views of the Alawites in the Political Life of the Shiites: From Ashura Day to the Rise of the Abbasids. *History of Islam*, 26(2), p. 127-150.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2025.69143.2388>

Received: 7 December 2024

Received in revised form: 1 March 2025

Accepted: 19 April 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights



diverse Shiites' reactions, ranging from accommodation and non-military opposition to armed resistance contrasted with the policy of dissimulation practiced by Imams (PBUT). The Twelver Imams and their followers opposed direct armed confrontation and rebellion after Ashura and refrained from military activism. However, other Shiite groups held differing views and undertook various actions. The Kisaniyeh, believing in the Imamate of Mohammad ibn Hanafiyeh (d. 81 A.H), the non-Fatimid son of Imam Ali (PBUH), represented the first schism in Shiites' political thought by introducing a new doctrine of Imamate. Subsequently, Zaidi Alawites advocated for the necessity of armed resistance, presenting a novel approach to confront the governments. The policy of dissimulation advanced by Imam Baqer (PBUH) and Imam Sadeq (PBUH), in a socio-political context where some Shiites felt the need for an active resistance was not accepted by many Shiites, so that, some of whom turned away from the Sadeqin and aligned themselves with the revolutionary views of Zaid ibn Ali (d. 122 A.H), and formed a new group. The Hassanid Alawites comprised a third group, further contributing to divisions among the Shiites. Descendants of Imam Hassan al-Mojtaba (PBUH), especially during the era of the Sadeqin (PBUT), largely did not follow the political approaches of the infallible Imams (PBUT) and briefly embraced the revolutionary and anti- dissimulation ideas of Zaid. The historical accounts indicate significant political differences among the Alawites, resulting in two main approaches: (1) a political-theological approach based on reform advocated by the followers of Imams (PBUT), and (2) a political-military approach aligned with opponents of the caliphate. This fragmentation led to a lack of cohesion in Shiites' political life, divergence in methods of resistance, and ultimately the emergence of new sects. Contrary to the military opposition pursued by some Alawites, the primary aim of the dissimulation policy of the Imams (PBUT) was to preserve the security and stabilize the social, political, and economic status of the Shiites, while avoiding retaliatory measures from the caliphate against the Imams and their followers.

Keywords: Alawites, Shiites, dissimulation, Twelver Imams, Abbasid Government, Uprising.

دور الآراء السياسية العلوية في الحياة السياسية الشيعية من عاشوراء حتى ظهور العباسيين

السيد قاسم رزافي الموسوي

أستاذ مساعد، قسم تاريخ التشيع، معهد تاريخ وسيرة أهل البيت (ع)، معهد العلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران. razzaghi@isca.ac.ir

الملخص

يكتسب البحث في الحياة السياسية للشيعية في عصر الوجود أهمية خاصة لارتباطهم بالأئمة (ع). ويمكن اعتبار الفترة التي تلت انتفاضة عاشوراء بالنسبة للشيعية فترة دخولهم إلى ساحة جديدة من التطورات السياسية، والتي، بالنظر إلى الظروف الخاصة التي أعقبت الانتفاضة، أدت إلى تصرفات مختلفة من قبل الشيعة. في هذه الأثناء، كان للعلويين تأثير كبير في الحياة السياسية للشيعية. تسعى هذه المقالة، باتباع منهج تاريخي ووصف وتحليل للروايات التاريخية، إلى الإجابة على سؤال: ما أثر الآراء السياسية للعلويين على الحياة السياسية للشيعية حتى ظهور العباسيين؟ إن وحدة المسلمين وتماسكهم، التي تحققت بفضل جهود النبي الأكرم (ص) وأصحابه، شهدت تحولاً جذرياً فور وفاة النبي الأكرم (ص). ووفقاً للفكر السياسي الشيعي، فإن الله قد أوكل حق الولاية وتشكيل الحكومة إلى النبي (ص)، ومن بعده إلى الأئمة (ع). لذلك، من وجهة نظر الشيعة، يُعدّ تعيين الإمام أمراً إلهياً، ويُعتبر مسألةً لاهوتيةً وأصوليةً دينية. في المقابل، يؤمن السنة بنظام الخلافة في مسألة الحكم، ويعتبرون انتخاب الخليفة ممكناً بطرق مختلفة، باختيار شعبي، أو ترشيح الخليفة السابق، أو الشورى، وغيرها. إن التحدي الأهم الذي يواجه الشيعة في التعامل مع المسلمين الآخرين والحكام غير الشيعة كان ولا يزال متجذراً في هذه الأيديولوجية السياسية، على الرغم من وجود اختلافات بين الشيعة في نوع المواجهة مع الحكومات. إن الحضور الخطير للهاشميين والعلويين في الساحة السياسية كان نتيجة لسياسات الخلفاء الخاطئة، وخاصة تصرفات الأمويين المتطرفة في العرق في عهد عثمان (٢٣-٣٥هـ) ومنحهم امتيازات سياسية وحكومية، مما أثار معارضة بعض الفئات الاجتماعية. إن استعراضاً موجزاً للحياة السياسية للشيعية حتى وصول العباسيين إلى السلطة يضعنا أمام تغيير الأوضاع، وبالتالي اختلاف سلوكياتهم. إن أسلوب التسامح مع الحكومة، وعدم اللجوء إلى المواجهة العسكرية، أو اتباع أسلوب المواجهة العسكرية، يتعارض مع نهج تقيّة الأئمة (ع) الذي اتبعته فئات من الشيعة. وقد عارض الأئمة الاثنا عشر (ع)، ومن تبعهم من الشيعة بعد انتفاضة عاشوراء، المواجهة العسكرية المباشرة والانتفاضة. لذلك، لم يُجرأ أي تعبئة سياسية عسكرية، بل كانت للجماعات الشيعية الأخرى آراء وتصرفات مختلفة. وقد أحدثت الكيسانية، التي تؤمن بإمامة محمد الحنفي (٨١ هـ)، ابن الإمام علي (ع) غير الفاطمي، وذريته، أول انشقاق أو انحراف في الفكر السياسي الشيعي، وطرحت فكرة جديدة للإمامة. بعد الكيسانية، طرح العلويون الزيديون منظوراً جديداً لمنهج المواجهة مع الحكومات، مُشيرين إلى ضرورة المواجهة العسكرية. لم يتقبل الكثير من الشيعة سياسة التقيّة

استناداً إلى هذه المقالة: رزافي الموسوي، السيد قاسم (٢٠٢٥). دور الآراء السياسية العلوية في الحياة السياسية الشيعية من عاشوراء حتى ظهور العباسيين.

تاريخ الإسلام، ٢٦(٢)، ص ١٢٧-١٥٠. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2025.69143.2388>

<https://pwq.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية



التي انتهجها الإمامان الباقر(ع) والصادق(ع) في الظروف الاجتماعية والسياسية التي استدعت نشاط الشيعة ومواجهة الحكومة، فانصرف بعض الصادقين عنها، مائلين إلى الأفكار الثورية لزيد بن علي (ت ١٢٢ هـ)، وشكلوا جماعة جديدة. كان العلويون الحسنيون هم الفئة الثالثة التي عززت الانقسام بين الشيعة. لم يتبع أحفاد الإمام الحسن المجتبي(ع)، وخاصة في عهد الصادق(ع)، النهج السياسي للأئمة(ع)، وسرعان ما تبنا فكر زيد الثوري والمناهض للتقية. إن مراجعة التقارير التاريخية تظهر اختلافاً كبيراً في المنظور السياسي للعلويين وظهور منهجين رئيسيين: (١) منهجاً سياسياً عقائدياً يقوم على الإصلاح من قبل أتباع الأئمة(ع)، و(٢) منهجاً سياسياً عسكرياً من العلويين الآخرين المتحالفين مع معارضي الخلافة، مما أدى إلى عدم التماسك في الحياة السياسية الشيعية، واختلاف في طريقة مواجهة الحكومة، وبالتالي ظهور مذاهب جديدة. وخلافاً لطريقة بعض العلويين في التمتع بالمواجهة العسكرية، يمكن اعتبار الهدف الرئيسي لسياسة التقية عند الأئمة(ع) هو الحفاظ على الأمن واستقرار الوضع الاجتماعي والسياسي والاقتصادي للشيعة، ودفع خطر الإجراءات المضادة التي قد تقوم بها الخلافة ضد الإمام(ع) والشيعة.

الكلمات المفتاحية: العلويون، الشيعة، التقية، الأئمة الاثنا عشر، الحكم العباسي، الثورة.



نقش دیدگاه‌های سیاسی علویان در حیات سیاسی شیعیان از عاشورا تا برآمدن عباسیان

سید قاسم رزاقی موسوی

استادیار، گروه تاریخ تشیع، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. razzaghi@isca.ac.ir

چکیده

پژوهش درباره حیات سیاسی شیعیان در عصر حضور، بدلیل همراهی با امامان (ع) از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. دوره زمانی پس از قیام عاشورا برای شیعیان را می‌توان دوره ورود به عرصه جدیدی از تحولات سیاسی دانست که با توجه به شرایط خاص پس از قیام، اقدامات متفاوت شیعیان را در پی داشت. در این میان علویان به صورت بارز در حیات سیاسی شیعیان تأثیرگذار بودند. این نوشتار با اتخاذ شیوه تاریخی و بهره‌گیری از توصیف و تحلیل گزارش‌های تاریخی، درصدد پاسخ به این سوال است که دیدگاه‌های سیاسی علویان چه تأثیری در حیات سیاسی شیعیان تا برآمدن عباسیان داشته است؟ انسجام و وحدت مسلمانان که با کوشش پیامبر اکرم (ص) و اصحابش فراهم شده بود، بلافاصله پس از رحلت رسول گرامی اسلام (ص) دچار دگرگونی شد. براساس اندیشه سیاسی شیعه، خداوند حق ولایت و تشکیل حکومت را به پیامبر (ص) و پس از او به ائمه (ع) واگذار نموده است. از این رو از نگاه شیعیان، انتصاب امام امری الهی و از مسائل کلام و اصول دین به‌شمار می‌آید. در مقابل، اهل سنت در مسئله حکومت به نظام خلافت معتقد بوده و انتخاب خلیفه را به شکل‌های مختلفی با انتخاب مردم، معرفی از سوی خلیفه قبل، شورا و... ممکن می‌دانند. مهم‌ترین چالش شیعیان در تعامل با سایر مسلمانان و حکمرانان غیرشیعه، ریشه در همین اندیشه سیاسی داشته و دارد، اگرچه در نوع تقابل با حکومت‌ها اختلافاتی در میان شیعیان وجود دارد. حضور انتقادی هاشمیان و علویان در عرصه سیاست، نتیجه سیاست‌های نادرست خلفا به ویژه اقدامات افراطی بنی‌امیه در قوم‌گرایی دوره حکمرانی عثمان (۲۳-۳۵ق) و اعطای امتیازات سیاسی و حکومتی به آنان بود که مخالفت‌هایی از سوی برخی گروه‌های اجتماعی را برانگیخت. مروری اجمالی بر حیات سیاسی شیعیان تا روی کار آمدن عباسیان ما را با شرایط متغیر و در نتیجه عملکرد متفاوت شیعیان مواجه می‌سازد. شیوه مدارا با حکومت و عدم برخورد نظامی یا شیوه تقابل نظامی برخلاف سیاست تقیه ائمه (ع) که از سوی گروه‌هایی از شیعیان اتخاذ شد. ائمه اثنا عشر (ع) و شیعیان پیرو آنها بعد از قیام عاشورا، با تقابل مستقیم نظامی و قیام مخالفت داشتند. لذا، تحرک سیاسی - نظامی انجام ندادند، اما دیگر گروه‌های شیعی دیدگاه‌ها و اقدامات متفاوتی داشتند. کیسانیه به اعتقاد به امامت محمد حنفیه (۸۱ق) فرزند غیرفاطمی امام علی (ع) و فرزندان وی، اولین انشعاب یا انحراف در اندیشه سیاسی شیعیان را موجب شده و اندیشه جدیدی در امامت مطرح کردند. علویان زیدی

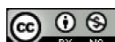
استاد به این مقاله: رزاقی موسوی، سید قاسم (۱۴۰۴). نقش دیدگاه‌های سیاسی علویان در حیات سیاسی شیعیان از عاشورا تا برآمدن عباسیان. تاریخ اسلام،

۲۶ (۲)، ص ۱۵۱-۱۶۸. 2388.69143.2025/10.22081/HIQ.2025.69143.2388

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۹/۱۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۳۰؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۴/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)



بعد از کیسانیه با طرح ضرورت تقابل نظامی، دیدگاه جدیدی در شیوه تقابل با حکومت‌ها مطرح کردند. سیاست تقیه امام باقر(ع) و امام صادق(ع) در شرایط اجتماعی و سیاسی که شیعیان به تحرک و تقابل در برابر حکومت نیاز داشتند، مورد پذیرش بسیاری از شیعیان قرار نگرفته و برخی از صادقین رویگردان شده، به دیدگاه‌های انقلابی زیدبن علی(م۱۲۲ق) متمایل شده و گروه جدیدی را تشکیل دادند. علویان حسنی گروه سومی بودند که اختلاف در میان شیعیان را بیشتر نمودند. نوادگان امام حسن مجتبی(ع)، به ویژه در عصر صادقین(ع)، تبعیت چندانی از رویکردهای سیاسی ائمه(ع) نداشته، و در طی فرایند کوتاهی اندیشه انقلابی و ضد تقیه‌ای زید را پذیرفتند. بررسی گزارش‌های تاریخی نشان از اختلاف جدی در دیدگاه سیاسی علویان و ظهور دورویکرد اصلی(۱) سیاسی - اعتقادی مبتنی بر اصلاح از سوی پیروان ائمه(ع) و(۲) رویکرد سیاسی - نظامی سایر علویان همسو با معارضان خلافت دارد که نتیجه آن، عدم انسجام در حیات سیاسی تشیع، اختلاف در شیوه تقابل با حکومت و در نتیجه ایجاد زمینه پیدایش فرقه‌های جدید شد. برخلاف شیوه برخی علویان در بهره‌گیری از تقابل نظامی، هدف اصلی از طرح سیاست تقیه از سوی امامان(ع) را می‌توان حفظ امنیت و تثبیت جایگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شیعیان و دور کردن خطر اقدامات متقابل دستگاه خلافت علیه امام و شیعیان دانست.

کلیدواژه‌ها: علویان، شیعیان، تقیه، امامان اثناعشری، حکومت عباسیان، قیام.

۱. مقدمه

پژوهش‌های تاریخی فراوانی درباره تشیع صورت گرفته که به جنبش‌ها و تکان‌های اجتماعی و سیاسی شیعیان پرداخته و تحولات آن را پیگیری کردند. با توجه به ویژگی‌ها و شرایط سیاسی دوران حضور ائمه (ع) پژوهش‌ها در این حوزه از اهمیت بیشتری برخوردار است. با توجه به تثبیت و استقرار حکومت اموی و قدرت روزافزون آنها، تقابل با مخالفان روز به روز شدت می‌یافت. علویان از گروه‌های پیشگام و اثرگذار شیعی و از گروه‌های سیاسی مخالف حکومت بودند که تحت فشار اجتماعی و سیاسی بودند. از طرفی نیز به لحاظ نحوه تعامل با حکومت و همچنین درباره ویژگی‌های امام و رهبری با یکدیگر اختلاف داشتند.^۱ ائمه (ع) بعد از قیام عاشورا با هدف ایجاد زمینه لازم برای تبیین اندیشه‌های شیعی و همچنین کاهش آسیب‌های احتمالی شیعیان از سوی حکومت، سیاست تقیه را در دستور کار قرار دادند که عکس‌العمل متفاوتی از سوی شیعیان در پی داشت. علویان که به فرزندان و نوادگان امیرالمومنین علی (ع) اطلاق می‌شود، در میان شیعیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و عملکردشان نقش موثری در حیات سیاسی شیعیان داشته است. اینکه اندیشه و عملکرد سیاسی آنها پس از قیام عاشورا تا برآمدن عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق) چه تأثیری در حیات سیاسی شیعه داشت، مسئله پژوهش حاضر است. این نوشتار با رویکرد تاریخی به تبیین و تحلیل گزارش‌های منابع در این خصوص پرداخته است. اگرچه تحقیق‌های فراوانی با محوریت ائمه (ع) و حتی شیعیان به نحو کلی از سوی پژوهشگران صورت گرفته، اما پژوهش‌چندانی به صورت مستقل با محوریت علویان به بررسی تأثیر اندیشه و عملکرد آنان بر حیات سیاسی شیعه تا برآمدن عباسیان انجام نشده است. شاید بتوان کتاب «جهاد شیعه فی العصر العباسی الاول» اثر مختار لیبی را مهم‌ترین اثری دانست که به فعالیت سیاسی علویان مانند جنبش‌ها و قیام‌های شیعی در قرون نخستین هجری پرداخته که یکبار در سال ۱۳۸۴، توسط محمد حاجی تقی با عنوان «جهاد شیعه در دوره اول عباسی» و بار دیگر در سال ۱۳۸۸ توسط کاظم طباطبائی با عنوان «مبارزات شیعیان در دوران نخست خلافت عباسیان» به فارسی ترجمه شده است. الهی‌زاده (۱۳۸۵) نیز در «جنبش حسینیان، ماهیت فکری و تکاپوی سیاسی» به اندیشه و اقدامات سیاسی شاخه حسینیان پرداخته که از دیگر آثار مناسب در این حوزه می‌باشد. رضایی برجکی و همکاران مهاجرت سادات علوی به ایران را با تأکید بر ناحیه خراسان مورد بررسی قرار داده و رمضان و همکاران (۱۳۹۷) به واکاوی زمینه‌ها و عوامل مقبولیت اجتماعی-سیاسی سادات علوی در طبرستان پرداخته است. همچنین آقاجانی (۱۳۸۶)، جریان‌شناسی بنی‌هاشم پس از قیام عاشورا را مورد پژوهش قرار داده است. آقانوری نیز زمینه‌ها و پیامدهای انشعابات سیاسی-فکری علویان در عصر صادقین (ع) را مورد بررسی قرار داده که تناسب بیشتری با نوشتار حاضر

۱. آقانوری، انشعابات سیاسی-فکری علویان در عصر صادقین (ع) زمینه‌ها و پیامدها، ۱۳۹۱، ص ۷.

دارد. حسینی (۱۳۹۴) نیز «تعامل شیعیان امامیه با دیگر مسلمانان در سه قرن اول هجری را در سه قرن اول هجری» بررسی کرده که به انواع تعاملات شیعیان از جمله سادات علوی در حوزه‌های مختلف علمی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی پرداخته است. موسوی آقداش (۱۳۹۶) در کتاب «مهدویت و قیام‌های شیعی در سه قرن نخست هجری» با رویکرد مطالعات مهدوی، به برخی اقدامات سیاسی به ویژه قیام در سه قرن نخست پرداخته است. صادقی کاشانی (۱۳۹۲) نیز تاریخ سیاسی شیعیان را در کتاب «تاریخ امامیه (گذری بر ده قرن تاریخ سیاسی شیعیان دوازده امامی)» بررسی نموده است. اگرچه هرکدام از این پژوهش‌ها به برخی زمینه‌های فکری و عملکرد سادات پرداخته‌اند، اما این پژوهش به صورت متمرکز تاثیر اندیشه و عملکرد سیاسی علویان بر حیات سیاسی شیعیان از قیام امام حسین (ع) تا برآمدن عباسیان را مورد کاوش قرار می‌دهد.

۲. زمینه‌های پیدایش جریان‌های سیاسی

انسجام و وحدت مسلمانان که با کوشش پیامبر (ص) و اصحابش فراهم شده بود، بلافاصله پس از رحلت رسول گرامی اسلام (ص) دچار دگرگونی شد. مخالفت بنی‌هاشم و گروهی از اصحاب با انتخاب ابوبکر (۱۱-۱۳ق) به عنوان خلیفه پیامبر که جانشینی را حق پسرعمو و داماد پیامبر، حضرت علی (ع) می‌دانستند، زمینه اولیه پیدایش تشیع به‌شمار می‌آید که در ادامه، تحولات مهمی را در جهان اسلام موجب شد. حضور انتقادی هاشمیان و علویان در عرصه سیاست، نتیجه اقدام افراطی بنی‌امیه در قوم‌گرایی دوره حکمرانی عثمان (۲۳-۳۵ق) و اعطای امتیازات سیاسی و حکومتی به آنان بود. آنچه در این دوره مردم و به ویژه شیعیان را علیه عثمان برانگیخت، آزادی بیش از حد حکام، به‌ویژه امتیاز دادن به افرادی بود که بنابر ملاحظات دینی شایسته این امتیازات نبودند. عبدالله ابن ابی‌سرح (م ۳۶ یا ۳۷ق) برادر رضاعی عثمان که اداره مصر را برعهده داشت، مبعوض پیامبر (ص) بوده و از کسانی است که پیامبر (ص) هنگام فتح مکه دستور قتل او را صادر کرده بود.^۱ ولید بن عقبه (م ۶۱ق) برادر ناتنی عثمان که رفتار نامناسبی نسبت به مردم داشت، مبعوض کوفیان بود. او زمین‌ها را میان سوگلی‌های خود تقسیم کرد و با حالت مستی نماز صبح را چهار رکعت به‌جا آورد.^۲ در چنین شرایطی اعتراض قاریان بزرگ کوفه چون مالک بن حارث نخعی (م ۳۸ق)، سلیمان بن صرد خزاعی (م ۶۵ق)، حجر بن عدی کندی (م ۵۱ق) و دیگران با عکس‌العمل نامناسب عثمان مواجه شده، آنها را به شام فرستاد، تا معاویه با آنان برخورد کند.^۳

۱. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۹؛ ابن اثیر، *اسدالغابه*، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۱۵۵؛ مقریزی، *امتاع الاسماع*، ۱۹۹۹م، ج ۱۳، ص ۱۱۰.

۲. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۱۶؛ ابن عبدالبر، *الاستیعاب*، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۵۵۴.

۳. محمد جعفری، *تشیع در مسیر تاریخ*، ۱۳۸۲، ص ۱۰۴.

اینگونه رفتارها از سوی عثمان و والیانش در ادامه، به قیامی منجر شد که پایان حکومت و قتل خلیفه را در پی داشت. این مخالفت‌ها از سوی سه گروه با طرز تفکر مختلف، ولی دارای هدف یکسان، پیگیری شد.

۱) بخش عظیم ناراضی از بی‌عدالتی‌های حاکم بر جامعه که بدلیل عدم تعادل در ساختار اقتصادی حکومت آسیب دیدند.

۲) گروه قراء و هواداران عبدالله بن مسعود (م ۳۳/۳۲ق).

۳) دسته دیگر از هواداران وفادار علی (ع) متشکل از مردانی چون ابوذر (م ۳۲/۳۱ق)، مقداد (م ۳۳ق)، حذیفه بن یمان (م ۳۷/۳۶ق)، میثم بن یحیی التمار (م ۶۰ق)، رشید هجری، عده‌ای از انصار، بنی‌هاشم و دیگران و مخالفت دیندارانه علیه اشرافیت اموی با جانبداری از علی (ع) به مقدار زیاد با هم، همگام بود و در جو آشفته بعد از قتل عثمان، تنها نامزد خلافت که مورد قبول گروه‌های مخالف اعم از مهاجرین، انصار و همچنین قراء بود، کسی جز علی (ع) نبود.^۱

قتل عثمان که یک سوءقصد عادی و فردی نبود، بلکه در یک حرکت جمعی اتفاق افتاد، پیامدهایی به همراه داشت. مروان (م ۶۵ق) که با پیراهن خون‌آلود عثمان و انگشتان نائله همسر خلیفه مقتول به منظور استفاده تبلیغاتی، به شام گریخته بود، با فریاد انتقام قتل عثمان و قصاص قاتلان،^۲ مبارزه تبلیغاتی مداوم علیه علی (ع) را آغاز نمود و دیری نپایید که با همراهی عایشه (م ۵۷ق)، طلحه (م ۳۶ق) و زبیر (م ۳۶ق)، جنگ جمل و توسط معاویه (م ۶۰ق) نبرد صفین را علیه خلافت نوپای علی (ع) به راه انداخته و مسیر خلافت را برای خود ناهموار نمودند.^۳ به دنبال شهادت امام علی (ع) به دست ابن ملجم و بی‌وفایی یاران امام حسن (ع) در جنگ با معاویه، زمینه برای دستیابی معاویه به آرزوهایش فراهم شد. البته شیعیان بعد از شهادت امام حسن (ع) نامه‌ای به برادرش امام حسین (ع) با تسلیت شهادت امام حسن (ع) فرستاده و آمادگی خود را برای قیام به رهبری ایشان اعلام کردند، ولی امام حسین (ع) احترام به پیمان صلح برادرش را تا زمان زنده بودن معاویه ضروری دانست. در این میان اقدام عملی و قیام برخی از این شیعیان مانند حجر و یارانش علیه معاویه، به شهادتشان منجر شد.^۴ از این‌رو معاویه با هدف پاکسازی کوفه از اندیشه‌های شیعی، تثبیت حکومت و تحقق آمال خود، به سیاست ضد شیعی روی آورد که طی بیست سال حکومت خود و بعدها توسط حاکمان بعدی ادامه یافت. این سیاست‌ها علیه شیعیان به ویژه علویان،

۱. همان، ص ۱۰۹.

۲. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۵۴۱.

۳. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۴۴۴-۵۴۱؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۸۳.

۴. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۲۷۷؛ بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۲۶۲.

زمینه‌های لازم برای عکس‌العمل و اقدامات متقابل شیعیان به ویژه علویان را فراهم ساخت که در مرحله اول با ورود افرادی مبارز با انگیزه سیاسی و قیام شروع شد و در مرحله بعد با مهاجرت اختیاری گروه‌ها و افراد به مناطق مختلف برای بهره‌مندی از امتیازهای اجتماعی و اقتصادی ادامه یافت.^۱ در دوره زمانی بعد از قیام عاشورا (۶۱ق)، اختلاف شیعیان در انتخاب رهبر، ویژگی‌ها و مصادیق آن، ظهور انشعابات جدید و شکل‌گیری فرقه‌های کیسانیه، زیدیان، اسماعیلیان، واقفه و... را موجب شد.^۲ اقدامات سخت‌گیرانه علیه شیعیان و به ویژه علویان در دوره بعد توسط حاکمان اموی از شاخه مروانی (۶۴-۱۳۲ق) نیز با شدت بیشتری پیگیری شد.^۳

۳. حکومت در اندیشه سیاسی شیعیان

شیعیان و علویان آن دوره، حق حاکمیت را در اصل از آن خداوند می‌داند و بدون اذن او هیچ انسانی حق ولایت و تصرف در جان و مال دیگران را ندارد. براساس اندیشه سیاسی شیعه، خداوند این حق ولایت و سرپرستی و تشکیل حکومت را به پیامبر (ص) و پس از او به ائمه (ع) واگذار نموده است.^۴ از این‌رو این انتصاب، امام را امری الهی و از مسائل کلام و اصول دین به‌شمار می‌آورد و در مقابل، اهل سنت در مسئله سیاست و حکومت، به نظام خلافت معتقد بوده و خلیفه به شکل‌های مختلفی با انتخاب مردم، معرفی از سوی خلیفه قبل، شورا و... معرفی می‌شود. از زمان ماوردی (م ۴۵۰ق) نخستین عالم سنی مذهب که کتاب مستقل در فقه سیاسی اسلام نگاشته تا به امروز، همه آثار مکتوب در زمینه اندیشه سیاسی اهل سنت بر محور نظریه خلافت نگارش یافته است. فقه سیاسی و فلسفه سیاسی اهل سنت پیش از آنکه متأثر از نصوص دینی باشد، وابسته به عمل صحابه رسول در صدر اسلام است.^۵ شیعه معتقد است که امام همه شؤون، جایگاه و وظایف پیامبر به جز دریافت و ابلاغ وحی را دارا است.^۶ لذا، اعمال، وظایف و جایگاه امامت منحصر به ریاست و اداره امور جامعه نیست و صرف نظر از اینکه امام حاکم باشد یا نباشد، دارای ولایت معنوی و هدایت دینی در جامعه می‌باشد. این رویکرد سیاسی و تبعیت از امام مورد توجه بیشتر شیعیان بوده و عملکرد سیاسی شیعیان نیز متأثر از این رویکردها بوده است. از

۱. رضایی برجکی و همکاران، تبیین مهاجرت سادات علوی به ایران با تأکید بر خراسان، ۱۳۹۶، ص ۴۵.

۲. آقائوری، انشعاب سیاسی- فکری علویان در عصر صادقین (ع)، ۱۳۹۱، ص ۷.

۳. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ۱۴۰۴ق، ج ۱۱، ص ۴۴.

۴. رزاقی، حاکمیت و ولایت فقیه در اندیشه سیاسی شیعه، ۱۳۹۲، ص ۳۹.

۵. برای مطالعه بیشتر رک: احمد واعظی، حکومت دینی، تأملی در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۱۵۶.

۶. حسینی، فلسفه امامت و شأن امام، ۱۳۸۰؛ بحرانی، بهجة النظر فی اثبات الوصایة و الإمامة للأئمة الإثني عشر،

۱۴۲۷ق، ص ۹۴.

این‌رو حتی مخالفان و غیرشیعیان نیز در تعریف شیعه به این نکته اشاره دارند. شهرستانی از علمای اهل سنت شیعه را چنین تعریف می‌کند:

«شیعه همان پیروان علی هستند؛ به ویژه کسانی که قائل به نص آشکار و پنهان در امامت و خلافت او بوده و معتقدند که امامت از فرزندان آن حضرت بیرون نمی‌رود و اگر با ظلم از آنان گرفته شود، از آنان صورت نگرفته و یا از روی تقیه بوده است».^۱

اما این اعتقاد در گذر زمان با تحولاتی همراه بوده و اختلاف فکری و مبنایی در شرایط امامت و رهبری، ویژگی‌ها و کارکرد امام، دیدگاه‌ها و در نتیجه فرق مختلفی را موجب شد. در واقع ریشه و منشأ اصلی اختلافات داخلی را باید همین مسئله جایگاه و وظایف امامت و زعامت دانست. پذیرش امامت مفصول، شرط قیام مسلحانه، فاطمی بودن و اختلاف در تعداد و مصادیق امام را می‌توان از مهم‌ترین نکات اختلاف اندیشه‌ای در میان شیعیان به ویژه علویان دانست که در منابع گزارش شده است.^۲ دو جریان در اندیشه سیاسی علویان شکل گرفت؛ جریان فکری پیروان ائمه (ع) که بر مسئله نص و نصب در انتخاب امام و شرایط تقیه تأکید داشت و در نقطه مقابل، جریان فکری دیگر علویان از جمله فرزندان محمد حنفیه (م ۸۱ق) و بنو الحسن که بر جنبه نظامی و قیام اصرار داشتند و علت گرایش به این رویکرد، انتظار عمومی شیعیان، پس از شهادت امام حسین (ع) در زمان خلافت حکام اموی بود که اهانت و آزار و اذیت شیعیان رواج داشت و این گروه را به عکس‌العمل واداشت. سادات بنی الحسن همواره خود را وارث قانونی و شرعی امام علی (ع) می‌دانستند و اساساً خلافت و امامت خود را بر این اساس بنا می‌نهادند. همانگونه که محمد نفس زکیه (م ۴۵ق) از بنیانگذاران نخستین تفکر زیدی در نامه به منصور خلیفه عباسی بر او اعتراض می‌کند که پدر ما علی (ع) وصی و امام بود، چگونه میراث را به خود اختصاص می‌دهید، در حالی که ما هنوز زنده‌ایم و در ادامه در نسل بنی‌هاشم، خود را بهترین از نظر والدین معرفی می‌کند.^۳

نوبختی در گزارش خود از فرقه‌های شیعی بعد از امام حسین (ع)، به مسئله شرط قیام برای تحقق امامت که مانند امیرالمومنین علی (ع) واجب‌الاطاعه باشد، در میان علویان و زیدیه اشاره دارد.^۴ همچنین اشاره می‌کند که برخی از این گروه‌ها در تعیین مصداق امامت، شخص معینی در نظر نمی‌گیرند، بلکه هرکه از فرزندان علی (ع) خروج کند، از هر بطن و شکمی که باشد را امام می‌دانند.^۵ از این‌رو به نظر

۱. شهرستانی، *ملل و نحل*، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۱۳۱.

۲. ناشی اکبر، *مسائل الامامه*، ۱۹۷۱م، ص ۶۷.

۳. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳۸۵ق، ج ۳، ص ۵۶۸؛ ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۴.

۴. نوبختی، *فرق الشیعه*، ۱۳۸۸ق، ص ۵۲.

۵. همان، ص ۵۴.

می‌رسد تأکید فراوان ائمه (ع) بر مسئله نص در امامت، پاسخی به این اندیشه و بطلان آن باشد که در ادامه کشمکش فکری میان دو گروه، هر روز گسترده‌تر شد.

۴. حیات سیاسی شیعیان

مرووری اجمالی بر حیات سیاسی شیعیان تا روی کار آمدن عباسیان، ما را با شرایط متغیر و در نتیجه عملکرد متفاوت شیعیان مواجه می‌سازد. شیعیان پس از رحلت پیامبر (ص) به تبعیت از امام علی بن ابی طالب (ع)، شیوه مدارا با خلفا و عدم برخورد جدی را در پیش گرفتند. البته در این میان افرادی مانند ابوذر و عمار بودند که به دلیل انتقاد از خلفا، مورد ضرب و شتم و تبعید قرار گرفتند.^۱ اما شیوه اکثریت شیعیان مدارا، با هدف حفظ اصل اسلام و دولت نوپای اسلامی بوده است. این شرایط در دوره امام حسن (ع) با تغییر شرایط و اقدامات معاویه، از شیوه مدارا به سکوت اجباری همراه با ترس اکثریت شیعیان منجر شد. وضع قوانین شدید علیه شیعه و انتصاب والیان ضدشیعی در مناطق شیعه‌نشین، شرایط را هرچه بیشتر به سمت اجبار شیعیان به سکوت کشاند. حتی با قیام مختصر حجر بن عدی (م ۵۱ق) با آن جایگاه ممتازش در میان مسلمین و با یاران اندکش، به شدت برخورد می‌شود، آنگونه که اعتراض بسیاری از بزرگان را به دنبال داشت.^۲ شرایط سیاسی حاکم بعد از قیام امام حسین (ع)، سخت‌گیری حاکمان و همچنین اصرار ائمه (ع) به رویکرد تقیه، انجام قیام از سوی شیعیان پیرو امامان را منتفی کرد، اما برخی شیعیان و علویان به ویژه زیدبن علی (م ۱۲۲ق) و سادات بنو الحسن، اندیشه مبارزه و رهایی از وضعیت دشوار موجود را به همراه آموزه مهدویت و انتظار برای موعودی که آنان را از این شرایط بیرون آورد، دنبال نمودند که اندیشه مبارزه و مقاومت را تقویت می‌کرد. حیات سیاسی شیعه در این دوره را می‌توان در قالب دو اندیشه متقابل تقیه و قیام تصویر نمود که هرکدام در میان شیعیان طرفدارانی داشت و تفاوت‌ها در رفتار شیعیان را موجب شد. بر این اساس گونه‌های حیات سیاسی شیعیان در این دوره مبتنی بر اندیشه سیاسی آنها به شرح زیر است:

۴-۱. پیروان ائمه (ع) و سیاست تقیه

شیعیان پیرو ائمه (ع)، پیرو رهنمودهای ائمه (ع) از اساس با انجام قیام مخالفت داشتند و تحرک سیاسی نظامی انجام ندادند، از این رو قیام‌های این دوره عمدتاً از سوی خوارج که از مخالفان خلافت اموی بودند و گروهی از علویان و هواداران شیعی آنها صورت گرفت که به دلیل فراهم نبودن شرایط و فشار دستگاه

۱. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۵۲۴، ۵۴۱؛ السمعانی، *الانساب*، ۱۳۸۲ق، ج ۱۰، ص ۶۵.

۲. طبری، *تاریخ طبری*، ۱۳۹۴، ج ۵، ص ۲۷۹؛ طوسی، *رجال کشی*، ۱۴۰۴ق، ص ۹۹؛ ابن سعد، *طبقات*، ۱۴۱۰ق، ج ۶، ص ۲۱۹-۲۲۰؛ ابن اثیر، *الکامل فی التاريخ*، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۴۶۲.

خلافت و والیان مناطق مختلف، انجام قیام با دشواری‌ها و سرکوب همراه بود. اگرچه در برخی گزارش‌ها علت عدم تمایل امامان به قیام، نداشتن یار و پیروان راستین مطرح شد، آنجا که امام باقر(ع) در پاسخ درخواست قیام یکی از شیعیان به دلیل فزونی اصحاب و یاوران در کوفه، فرمودند: «آنها به خون‌های خود بخیل‌تر هستند».^۱ اما در کنار کم بودن یاوران، به نظر می‌رسد علت اصلی عدم قیام، اندیشه سیاسی تقیه از سوی امام باشد. البته این به معنای غفلت از شرایط سیاسی جامعه و عدم توجه به آن نبود، بلکه شیعیان با توجه به توصیه‌های ائمه(ع)، در اقدامات سیاسی احتیاط بیشتری داشتند؛ یعنی نه با حکومت همکاری می‌کردند و نه در مقابل آن به اقدام نظامی دست می‌زدند. از این‌رو زمانی که عقبه بن بشیر اسدی تمایل خود به پذیرش منصب عریفی قوم خود از سوی حکومت را ابراز داشت، امام باقر(ع) او را از پذیرش این منصب بازداشت، فرمودند:

«اما اینکه می‌گویی قبیله تو عریفی داشت که مرده و قبیله‌ات در نظر دارند تو را به جای او معرفی نمایند، اگر از بهشت بدت می‌آید و آن را دوست نمی‌داری، عریفی قبیله‌ات را پذیر که اگر حاکم، خون مسلمانی را بریزد، تو در خونس شریک خواهی شد؛ و چه بسا از دنیایشان هم چیزی به دست نیاید».^۲

همچنین زمانی که عبدالغفار بن قاسم (م ۱۶۰ق) به دلیل عیال‌واری و مشکلات اقتصادی در مشورت با امام خواستار نزدیک شدن به دستگاه خلافت و همکاری با آنها شد، امام با تأکید بر نهی از همکاری، در تبیین بیشتر به سه پیامد منفی ارتباط با سلطان اشاره دارد که موجب محبت دنیا در دل، فراموشی مرگ و نارضایتی انسان نسبت به تقدیر الهی خواهد بود.^۳ در جایی دیگر امام فرمودند: کسی که نزد سلطان ظالم رود و او را دعوت به تقوای الهی و موعظه کند و از قیامت بترساند، برای او همچون پاداش جن و انس خواهد بود.^۴ در روایات مختلف صادره از امام نیز بر نفی همکاری با سلطان جور و مراجعه به آنها تأکید شده و^۵ در گفتگو با محمدبن مسلم (م ۱۵۰ق) بر پیروی از امامت برحق و دوری از حاکمان ستمگر تأکید نموده است.^۶ امام حتی خطرات همراهی با حاکم ظالم را به پیروانش یادآور شده، وقتی برای تبریک گفتن به والی جدید مدینه نزدش می‌رفتند، امام خانه والی را دری از درهای آتش معرفی کردند.^۷

۱. حرّعاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۱۲۰.

۲. حرّعاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۸۶، ج ۱۵، ص ۳۵۲.

۳. مجلسی، بحار الانوار، ۱۳۸۶، ج ۷۵، ص ۳۷۷.

۴. حرّعاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۸۶، ج ۱۱، ص ۴۰۶.

۵. کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱ ص ۶۷؛ تحف العقول، ۱۳۸۲، ص ۲۳.

۶. کلینی، الکافی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۸۳.

۷. همان، ص ۱۰۷.

امام با اشاره به حدیثی از امام علی بن ابیطالب (ع) در جریان ناقه حضرت صالح، همانطور که کار یک نفر بود، ولی رضایت مردم به آن کار موجب عذاب عمومی شد، رضایت به حکم حاکم جور را در حکم همکاری با او در ظلمش دانستند.^۱ در کنار پیروان راستین ائمه (ع)، گروهی اندک هم از مسیر ائمه (ع) منحرف شدند،^۲ از جمله بیان بن سمعان (م ۱۱۹ق) که ابتدا مدعی وصایت آن حضرت بوده، ولی بعدها ادعای الوهیت ائمه (ع) را مطرح کردند.^۳ در مقابل ایشان، اکثر شیعیان تابع ائمه (ع) بوده و معارف اهل بیت (ع) را نشر می دادند. مثلاً کمیت (م ۱۲۶ق) در اشعارش به ویژه هاشمیات، بیش از سید حمیری (م ۱۷۹ق) و فرزدق (م ۱۱۰ق) مردم را با اهل بیت (ع) آشنا می نمود.^۴

۴-۲. علویان حنفی و ظهور دیدگاهی جدید

فرقه کیسانیه قائل به امامت محمد حنفیه (م ۸۱ق)، فرزند غیر فاطمی امام علی (ع) و فرزندان وی بوده و اولین انشعاب یا انحراف در اندیشه سیاسی شیعیان به شمار می روند. بازشناسی فرقه کیسانیه و بررسی زمینه ها و اقدامات آن ها در دوره شکل گیری و فعالیت های بعدی، نشان دهنده ماهیت سیاسی و انقلابی گری آن ها است. زمینه اولیه شکل گیری کیسانیه را باید در قیام مختار (م ۶۷ق) دانست که با ادعای خون خواهی امام حسین (ع)، از بین بردن ملحدین و تأیید از طرف مهدی انجام شد.^۵ اگرچه حکومت مختار (۶۷-۶۶ق) مدت کوتاهی بیشتر دوام نیاورد، اما این موفقیت در پاگرفتن کیسانیه و گسترش اندیشه مقاومت، تأثیر فراوانی داشت. اندیشه های مطرح شده از سوی مختار و پیروانش مبنی بر مهدویت، رجعت و بقاء... توسط شاعرانی مانند کثیر عزه (۱۰۵ق) و سید حمیری (۱۷۳ق)، در میان مردم رواج یافت؛^۶ به ویژه اینکه ظلم فراگیر امویان و شرایط اجتماعی- سیاسی در پذیرش این آموزه ها تأثیرگذار بود. مهم ترین تحول و رویکرد سیاسی در کیسانیه را باید بعد از کشته شدن مختار و ادامه حضور سیاسی و اجتماعی پیروانش جستجو نمود که گروهی نزدیک به هزار جنگجو از اصحاب مختار، از معتقدین به امامت محمد حنفیه، به صورت جمعی مستقل در شهر نصیبین در جزیره فراتیه حضور یافتند و حسن بن محمد (م ۹۵ق) یکی از فرزندان محمد حنفیه، سرپرستی این گروه از کیسانیه را برعهده گرفته و به لحاظ سیاسی از مخالفان دولت زبیری و خلافت عبدالملک اموی به شمار می رفتند.^۷ حسن بن

۱. مجلسی، بحار الانوار، ۱۳۸۶، ج ۷۵، ص ۳۷۷.

۲. نوبختی، فرق الشیعه، ۱۳۸۸ق، ص ۵۵.

۳. بغدادی، الفرق بین الفرق، ۱۴۰۸ق، ص ۴۰؛ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، ج ۵، ص ۲۳۹.

۴. ابوالفرج اصفهانی، الاغانی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۴۱.

۵. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵ق، ج ۴، ص ۱۷۲-۱۶۸.

۶. ابوالفرج اصفهانی، الاغانی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۱۶۸.

۷. وداد، الکیسانیه، ۱۹۷۴م، ص ۱۴۱.

محمد به دنبال اقدامات کینه‌توزانه عبدالله بن زبیر (م ۷۳ق) نسبت به پدر، خاندان و یارانش، نسبت به زبیریان دشمنی داشته، در تقابل جدی با آنها، تحرکات اجتماعی و سیاسی بیشتری داشت. ازجمله این تحرکات رفتن به کوفه پس از کشته شدن مختار بود که دو احتمال برای این رفتن به نظر می‌رسد:

(۱) او در زمان حضور مختار، به کوفه نرفت، تا حضورش موجب اختلافات در میان پیروان مختار که قائل به امامت پدرش محمد حنفیه بودند و تضعیف رهبری حرکت نشود؛ زیرا او فرزند امام‌شان بود و باید مرتبتی بالاتر از مختار داشته باشد.

(۲) او در مدت حضورش در نصیبین و آشنایی بیشتر با پیروان مختار، متوجه انحرافات در اندیشه آنها شد که می‌توانست با حضورش در کوفه، به اصلاح این اندیشه‌ها بپردازد. البته نمی‌توان از احتمال ریاست طلبی و رهبری آنها در غیاب پدرش، صرف‌نظر نمود، همان مسئله‌ای که با حضور مختار در کوفه نمی‌توانست محقق شود. البته حضور او در کوفه و در میان پیروان مختار، چندان نتیجه خوبی نداشت و تا حدودی فاصله او از قائلین به امامت پدرش را منجر شده، به گونه‌ای که پس از دستگیری و رفتن به زندان زبیر و فرار از آنجا، دیگر به کوفه برنگشت و حتی در کتاب «ارجاء» خود به انحراف فکری و اعتقادات افراطی این گروه از شیعیان اشاره داشته و آنها را «سبئیه» می‌نامد.^۱

عبدالله فرزند دیگر محمد بن حنفیه و مکنی به ابوهاشم (م ۹۸ق) از شخصیت‌های محوری کیسانیه می‌باشد که بعد از پدرش، رهبری آنها را برعهده داشت. وی به دلیل برخورداری از جایگاه علمی، بسیاری از اندیشه‌های کیسانیه را تقویت نمود. وی مراوداتی با دستگاه حاکمه نیز داشت و در جریان اختلاف بر سر تصدی صدقات امیرالمومنین (ع) نزد خلیفه به شام رفته است.^۲ نفس این مراجعه می‌تواند نشانگر عدم ثبات در مخالفت با دستگاه حاکمه و یا نوعی مسامحه در اندیشه وی باشد. نوع گفتگو با خلیفه و پرسش و پاسخ‌های آن، نشان از بی‌اعتمادی خلیفه نسبت به او و تهدید خلیفه داشت. پیروان وی که به هاشمیه معروف بودند، فعال‌ترین شاخه از کیسانیه به‌شمار می‌رفتند. منابع از ملاقات ابوهاشم با امام باقر (ع) گزارش داده‌اند. در این گزارش او در مسجد به سراغ امام آمده، او را به تزویر و دروغ در ادعای وصایت از رسول خدا (ص) متهم می‌کند. امام (ع) در پاسخ، خود را از فرزندان فاطمه خواند که سزاوارتر برای خلافت هست، تا فرزندان زنی از حنفیه. به دنبال این منازعه، پیروان امام باقر (ع) او را با ضربات سنگ و صندل از مسجد بیرون راندند.^۳ البته ادعای امامت ابوهاشم منحصر در این گفتگو نیست، بلکه به احتمال، به همین دلیل تحت تعقیب خلفای اموی بوده و مدتی از عمر خود را در تبعید به سر می‌برده و

۱. همان، ص ۱۴۲.

۲. اخبارالدوله العباسیه، ۱۳۹۱ق، ص ۱۷۵.

۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب، ۱۳۷۹، ص ۳۰۲.

حتی توسط سلیمان بن عبدالملک بن مروان (۹۶-۹۹ق) خلیفه اموی، به زندان افتاد.^۱ مهم‌ترین نقش سیاسی ابوهاشم در لحظات پایان عمر وی رقم خورد که با مشاهده وضعیت بیماری خود در مسیر بازگشت از شام، به منطقه مسکونی علی بن عبدالله بن عباس رفته و با واگذاری امامت ادعایی خود به نوادگان عباس، نقش مهمی در پی‌ریزی مشروعیت خلافت عباسی و شکل‌گیری آن داشت.^۲ این اقدام او ضمن تقویت جریان عباسی، اتحاد سیاسی و به نوعی حل شدن کیسانیه به لحاظ سیاسی در دل عباسیان را موجب شد. به هر جهت جریان محمدبن حنفیه (م ۸۱ق) و فرزندان، به عنوان یک جریان علوی پس از استقلال از اندیشه سیاسی ائمه (ع) و تأسیس مسیری جدید، به طرح ادعای امامت پرداخته، اما در نهایت به نفع جریان عباسیان کنار رفته و موجب تقویت عباسیان در برابر جریان‌های سیاسی هاشمی دیگر همچون حسینیان و حسینیان شد.

۴-۳. علویان زیدی و ظهور دیدگاهی جدید

سیاست تقیه امام باقر (ع) و امام صادق (ع) در شرایط اجتماعی و سیاسی نیاز شیعیان به تحرک و تقابل در برابر حکومت، در کاهش پیروان امامان و متمایل شدن شیعیان به زیدبن علی (م ۱۲۲ق) بی‌تأثیر نبود. گروهی از شیعیان که آگاهی کافی از دیدگاه ائمه (ع) نداشتند، به جای پذیرش رویکرد تقیه، به زید که چهره برجسته قیام‌کننده علوی به‌شمار می‌رفت پیوسته و جریان سیاسی مستقلی را تشکیل دادند. این عده به صورت مخفیانه مشغول جمع‌آوری نیرو و انسجام بخشیدن به آن برای انجام قیام بودند. از این‌رو ریشه‌های گرایش به زید از زمان امام باقر (ع) بوجود آمد؛ اگرچه در زمان امام صادق (ع) اجرا شد.^۳ زیدبن علی (م ۱۲۲ق) برادر امام باقر (ع)، با تأکید بر اصل امر به معروف و نهی از منکر، معتقد بود که امام (ع) برای شناخته شدن و احقاق حق خود، نیاز به شمشیر داشته و انجام قیام را شرط امامت می‌دانست.^۴ مواجهه و گفتگوی او با امام باقر (ع) و رد اندیشه «قیام بالسيف» توسط آن حضرت نیز نتوانست او را از این مسیر بازدارد.^۵ طبری (م ۳۱۰ق)، ابن سعد (م ۲۳۰ق)، اصفهانی (م ۳۵۶ق) و نیز مولفان اسماعیلی مانند ابوحاتم رازی (م ۳۲۲ق) و قاضی نعمان (م ۳۶۳ق)، دیدگاه‌های مختلفی درباره عوامل قیام زید مطرح کردند؛ از جمله دعوت مردم کوفه به قیام،^۶ اصلاح امت جدش،^۷ حکم بازداشت به دستور هشام بن

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۳۷۳؛ لالانی، نخستین اندیشه‌های شیعی، ۱۳۹۵، ص ۵۸.

۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۷.

۳. جعفریان، حیات فکری و سیاسی، ۱۳۷۶، ص ۳۱۰.

۴. خزاز قمی، کفایة الاثر، ۱۴۰۱ق، ص ۳۰۵؛ صبحی، فی علم الکلام، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۸-۵۲.

۵. شهرستانی، الملل و النحل، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۶۰.

۶. طبری، تاریخ الأمم و الملوك، ۱۳۸۷ق، ج ۷، ص ۱۶۶.

۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۱۴۱۹ق، ص ۱۲۶، ۱۳۱.

عبدالملک اموی (م ۱۲۵ق)،^۱ مخاصمه زید با بنی‌الحسن (ع) در موضوع تولیت اوقاف امام علی (ع).^۲ در این میان دیدگاه برخی از مستشرقین به دلیل غرض‌ورزی یا عدم مراجعه به منابع، موجب شده تا برخی همچون لالانی (۱۳۹۵) معتقد باشند که عقیده زید مبنی بر ضرورت قیام برای امام «بیشتر در راستای انتقام خون جدش امام حسین (ع) بود، و نه اینکه قصد رهبری و امامت، قابل دفاع نباشد». ^۳ درحالی که عباراتی از زید در منابع نقل شده که کاملاً قیام زید را هماهنگ با قیام امام و در راستای هم قرار می‌دهد، ازجمله اینکه «همانا ملتی که از داغی شمشیر هراسیدند، پست و زبون شدند»؛^۴ و یا «به خدا سوگند زندانی توأم با ذلت و خواری را دوست ندارم»^۵ که نشان از الگوگیری از قیام امام حسین (ع) دارد. گرچه این قیام در تقابل با سیاست تقیه امام باقر (ع) و امام صادق (ع) می‌باشد، اما نمی‌توان منکر نیت معنوی و الهی او در قیام شد. باوجود اینکه قیام زید چند سال پس از رحلت امام باقر (ع) رخ داد، اما تقابل نظامی با حکومت، ترویج اندیشه شرط بودن قیام برای امام، در دوره امامت امام باقر (ع) مطرح و تبیین شد. گفتگوی زید با جابر جعفی (م ۱۲۸ق) بر قیام با هدف مبارزه با ظلم تأکید داشت.^۶ گفتگوی زید با عبدالله بن مسلم در سفر حج که بر قیام و اصلاح دین جدش تأکید داشت را می‌توان از نمونه‌های اندیشه قیام و تلاش برای تحقق آن برشمرد.^۷ ضمن اینکه برخی منابع تصریح به دعوت مخفیانه زید برای قیام دارند.^۸ او مدتی مخفیانه در منازل شیعیان می‌زیست و با هدف رعایت مسائل امنیتی، مرتب محل سکونتش را عوض می‌کرد.^۹

گستره اقدامات مخفیانه و شرایط به‌گونه‌ای بود که برخی از شیعیان پیرو امام مانند زاره (م ۱۵۰ق) و برادرش مالک بن اعین به زید پیوستند، که با راهنمایی امام صادق (ع) قبل از قیام برگشتند.^{۱۰} اندیشه سیاسی زید در ادامه با پیوستن علویان حسنی تقویت شده و انجام قیام را عملی ساخت. در نقطه مقابل، امام باقر (ع) و پیروان ایشان قرار داشتند که معتقد بودند که امامت منصبی الهی و موروثی در خاندان

۱. ابن مسکویه، تجارب الامم، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۲-۱۳۴؛ ابن اعثم کوفی، الفتوح، ۱۹۹۱، ج ۸، ص ۲۸۴-۲۸۵.

۲. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۱۹۹.

۳. لالانی، نخستین اندیشه‌های شیعی، ۱۳۹۵، ص ۶۵، نقل از: ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب، ۱۳۷۹ق، ص ۳۰۳.

۴. مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۷۲.

۵. ابن مسکویه، تجارب الامم، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۱.

۶. ابوطالب، تیسیر المطالب، ۱۴۲۲ق، ص ۱۶۵.

۷. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ۱۴۱۹ق، ص ۱۲۶-۱۲۷.

۸. ابن مسکویه، تجارب الامم، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۷.

۹. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۹۴، ج ۷، ص ۱۷۲؛ ابن اعثم کوفی، الفتوح، ۱۹۹۱، ج ۸، ص ۲۸۸؛ ابن مسکویه، تجارب

الامم، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۷.

۱۰. محمدجعفری، تشیع در مسیر تاریخ، ۱۳۸۲، ص ۳۵۳.

امیرالمومنین (ع) می باشد که از نسل فاطمه (س) بوده و برای اثبات آن نصب از امام قبل لازم است،^۱ از این رو آنان مروج اندیشه امامت عام بودند که امامت را لزوماً منصبی سیاسی و به دست داشتن قدرت نمی دانستند، بلکه امامت را منصبی الهی برای هدایت مردم می دانستند که اگر شرایط مهیاء بود، می توانست قدرت را هم به دست گیرد.

۵. علویان حسنی و ظهور دیدگاهی جدید

نوادگان امام حسن مجتبی (ع) از دیگر علویانی بودند که برخلاف تقیه و مسیر ائمه (ع) حرکت می کردند. آنان نسبت به دیگر فرزندان امیرالمومنین (ع)، با گرایش سیاسی بیشتر در برابر دستگاه خلافت، تمایلی به تقیه نداشتند، با گرایش به زید و تقویت جبهه او نه تنها در ساحت نظر و عمل دیدگاه زید را عملی ساختند، بلکه در دوره عباسیان، خود از رهبران قیام ها علیه دستگاه خلافت شدند. تأثیر تاریخی جنبش حسنیان در حیات سیاسی تشیع و شکل گیری فرقه زیدیه به گونه ای است که همزمان با شکل گیری اصول و عقاید زیدیه، پیروان زید ضمن پذیرش برخی مشخصه های این جنبش، قیام کنندگان حسنی را نیز به عنوان پیشوایان و امامان زیدیه برگزیدند. از مهم ترین شخصیت های این جریان می توان به زیدبن حسن (م ۱۲۰ق) اشاره داشت، وی عهده دار صدقات رسول الله بود که در زمان سلیمان بن عبدالملک (۹۶-۹۹ق) عزل شد، ولی عمر بن عبدالعزیز (م ۱۰۱ق) از آنجا که او را شریف بنی هاشم می دانست،^۲ دوباره بر همین منصب گماشت و گزارش هایی از دعوای او با امام باقر (ع) بر سر تصدی صدقات وجود دارد.^۳ او بدون هیچ ادعایی مبنی بر امامت از دنیا رفت.^۴ حسن بن حسن (حسن مثنی) (م ۹۷ق) از دیگر فرزندان امام حسن (ع) که در کربلا حضور داشت و با دختر امام حسین (ع) ازدواج نمود،^۵ فردی باور و فاضل به شمار می آمد. شیخ مفید ادعای امامت از سوی او را رد نموده است.^۶ اما فرزندش عبدالله (م ۱۴۳ق) کسی است که به نظر می رسد جریانات اصلی تقابل و مبارزه از سوی او و فرزندانش آغاز شده و بیشتر فعالیت هایشان مربوط به دوره عباسیان است. اگرچه منابع، ادعایی از او درباره امامت خودش مطرح نکرده اند، اما این نکته مسلم است که وی برای رسیدن فرزندانش محمد (نفس زکیه) (م ۱۴۵ق) و ابراهیم (م ۱۴۵ق) به امامت، تلاش می کرد.^۷ وی با اشاره به گزارشی از پیامبر (ص) که امام حسن (ع) را

۱. کلینی، اصول کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸۶۶.

۲. مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۹۴.

۳. طوسی، رجال کشی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۲۸؛ کلینی، کافی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۸۹.

۴. مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۹۵.

۵. همان، ص ۱۹۵.

۶. همان، ص ۱۹۵.

۷. همان، ص ۱۸۴-۱۸۶.

همان کسی دانست که محمد (مهدی موعود) را به دنیا می‌آورد، فرزندش محمد را همان مهدی موعود معرفی نمود.^۱ به دنبال جدی شدن دعوت عباسیان که با شعار «الرضا من آل محمد(ص)» صورت گرفت، در جمع خانوادگی از ابراهیم بن محمد عباسی (م ۱۳۱ق) از مصداق مشخص این شعار می‌پرسد، به این امید که فرزندش به عنوان مصداق آن معرفی شود، که با پاسخ هوشمندانه ابراهیم مواجه می‌شد.^۲

۶. پیامدهای عملکرد سیاسی علویان در حیات سیاسی شیعیان

اقدامات متنوع علویان در تقابل با امویان، با انجام قیام‌ها و همراهی با اقدامات مخفیانه عباسیان و یا اتخاذ سیاست سکوت و عدم اقدام نظامی، پیامدهای مثبت و منفی متعددی داشت که عبارتند از:

۶-۱. چالش رهبری و پیدایی فرقه‌های شیعی

نگاهی به مناطق شیعه‌نشین و بررسی وضعیت شیعیان تا قبل از قیام توابین، نشان از سکوت نسبی و فضای التهاب و ترس کلی حاکم بر جوامع شیعی داشت. سکوتی که بیشتر آتش زیر خاکستر و آماده برای افروختن بود که در قیام توابین و مختار جلوه‌گر شد. این قیام‌ها در به چالش کشیدن مشروعیت سیاسی امویان و رونق بخشیدن به جنبش‌ها در برابر امویان موفق بود، اما با تغییر مناسبات سیاسی - اجتماعی همراه بوده و حساسیت دستگاه حاکمه نسبت به شیعیان، به ویژه علویان را برانگیخت و اقدام متقابل حکومت، دشواری‌های بیشتری برای شیعیان و ائمه شیعه به همراه داشت، امری که سیاست تقیه ائمه (ع) برای پرهیز از رسیدن به چنین نقطه‌ای بود. گرچه فعال شدن گروه‌های سیاسی علوی می‌توانست در رویکرد مردم تأثیر مثبت داشته و گرایش مردم به سمت خاندان نبوت در رهبری قیام‌ها را به همراه داشته باشد، اما انحراف بزرگی که در پی آن شکل گرفت، تغییر مسیر اصلی امامت و رهبری و ایجاد چالشی جدید در میان شیعیان بود. رهبری مردم و دستیابی به قدرت، خود مانع از وحدت و انسجام لازم در میان شیعیان، به ویژه علویان و بازماندگان خاندان نبوت بود. امری که اگرچه منحصر در مسئله رهبری قیام‌ها نبود و در میان فرزندان علی بن ابیطالب این اختلاف‌ها موجود بود، اما اقدامات نظامی و قیام‌ها این اختلافات را عمیق‌تر نمود و اختلاف در میان علویان و شرایط متفاوت هرکدام به جامعه و پیروانشان سرایت نمود. از این رو شکل‌گیری فرقه‌های مختلف شیعی از پیامدهای این قیام‌ها به شمار می‌آید. قیام مختار بویژه ادعاهای او مبنی بر تأیید قیام وی توسط محمد بن حنفیه و ادعای امامت و مهدویت او زمینه‌ساز پیدایش فرقه کیسانیه شد.^۳ در واقع اولین فرقه جدا شده از امامیه به خاطر اقدام انقلابی و

۱. بلاذری، *انساب الاشراف*، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۹.

۲. اخبارالدوله العباسیه، ۱۳۹۱ق، ص ۳۸۸.

۳. ابن حجر عسقلانی، *تهذیب التهذیب*، ۱۴۰۴ق، ج ۹، ص ۳۵۴.

سیاسی شیعیان در برابر بنی امیه و ادعای امامت یکی از فرزندان امام علی (ع) بوده که به خاطر ناآشنایی با فرهنگ عمیق مهدویت، انحرافی در میان شیعیان ایجاد و فرقه‌ای مستقل در برابر امامیه نمایان شد.^۱ همان گونه که قیام زیدبن علی (ع) و ادعای او مبنی بر شرط قیام به شمشیر در امام، جدایی بخش دیگری از شیعیان و شکل‌گیری فرقه زیدیه را به همراه داشت.^۲

۶-۲. شفافیت جریان‌های اختلافی شیعی

شفاف شدن دیدگاه‌ها و جریان‌های سیاسی علویان را می‌توان یکی دیگر از پیامدهای قیام‌شان به‌شمار آورد. بروز اختلاف درونی علویان علاوه بر اختلاف مبنایی در موضوع ویژگی‌های انتخاب امام، جایگاه و کارکرد امام در جامعه به ویژه در موضوع سیاست‌های آن‌ها در چگونگی تقابل با خلافت بود که می‌توان در دو رویکرد متمایز زیر دانست که بیش از پیش شفافیت دیدگاه‌ها را موجب شد: الف) رویکرد سیاسی اعتقادی، ب) رویکرد سیاسی نظامی. گروهی از شیعیان به تبعیت از ائمه (ع) توجه بیشتری به مسائل اعتقادی داشته و با اتخاذ سیاست تقیه و پرهیز از مبارزه و عدم مشارکت در قیام‌ها، به رویکرد اعتقادی معتقد بودند و در مقابل، عده‌ای به تبعیت از برخی علویان، با اعتقاد به سرکوبی خلفا، احساس تکلیف در انتقام از آنها و یا با هدف قدرت‌طلبی و دستیابی به حکومت، به مبارزه نظامی با دستگاه حاکمه روی آوردند و قیام و مبارزه به شمشیر را شرط امامت می‌دانستند، و نه نص یا وراثت را؛ که البته این قیام‌ها در بیشتر موارد نتایج موفق‌ی نداشته‌اند.^۳ این تفکیک رویکردها و شفافیت در دیدگاه و عملکرد شیعیان را می‌توان متأثر از رفتارهای متفاوت علویان و قیام‌ها دانست.

۶-۳. تقیه و تثبیت جایگاه شیعیان

برخلاف مشیء برخی علویان در اتخاذ روش تقابل نظامی، هدف اصلی از طرح سیاست تقیه از سوی امامان (ع) را می‌توان حفظ امنیت و تثبیت جایگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شیعیان و دور کردن خطر اقدامات متقابل دستگاه خلافت علیه امام و شیعیان دانست. از این‌رو وقتی معمر بن یحیی از امام می‌پرسد به اقتضای شغل مجبورم زمانی که از دروازه‌های شهر عبور می‌کنم، با قسم، اموال را از گزندشان حفظ کنم، امام در پاسخ، به تأیید ضمنی این اقدام پرداخت و فرمودند که من نیز دوست دارم با سوگندی اموال مسلمانان را از تعرض آنها برهانم، هرگاه مومن از جان خود یا اموال خود در هراس باشد، باید تقیه کند.^۴ سیاست مدارا و عدم ورود به مسائل نظامی در تقابل با خلافت، رویکرد مثبتی است

۱. مفید، الفصول المختاره، ۱۴۱۳ق، ص ۲۹۶.

۲. خزاز قمی، کفایة الاثر، ۱۴۰۱ق، ص ۳۰۵؛ صبحی، فی علم الکلام، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۸-۵۲.

۳. برای مطالعه بیشتر رک: نوبختی، فرق الشیعه، ۱۳۸۸ق، ص ۵۲.

۴. حرّعاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۸۶، ج ۲۳، ص ۲۲۷.

که در مقابل رویکرد نظامی برخی علویان، از سوی پیروان امام رعایت می‌شد که ضمن در امان بودن از سیاست ضد شیعی دستگاه خلافت، امکان درونی‌سازی و تقویت بنیان‌های اعتقادی و فکری را در پی داشته و حتی امکان کادرسازی برای فعالیت‌های سیاسی آینده را موجب می‌شد.

۷. نتیجه‌گیری

بررسی منابع درباره اندیشه سیاسی و اقدامات علویان در جامعه اسلامی تا روی کار آمدن عباسیان، نشان از تفاوت دیدگاه‌ها و رویکردها در نتیجه عملکرد متمایز آنها دارد. گزارش‌ها نشان از دو اندیشه و رویکرد متمایز در میان علویان این دوره دارد:

(۱) رویکرد سیاسی - اعتقادی، (۲) رویکرد سیاسی - نظامی. رویکرد اول برگرفته از تعالیم امامان (ع) و طرح مسئله تقیه بود که در رفتار سیاسی شیعیان رایج بوده و عملکرد اعتدالی سیاسی همراه با مدارا و رعایت تقیه را موجب می‌شد؛ و رویکرد دوم در میان سایر علویان از سادات بنی‌الحسن، شیعیان کیسانی مدعی امامت محمد بن حنفیه و شیعیان متمایل به زید رواج داشت و با قیام‌هایی نه چندان موفقیت‌آمیز همراه بود. این رویکرد و رفتار سیاسی متأثر از آن، در ادامه با پیوستن گروه‌های شیعی به جنبش عباسیان و اقدامات آنها، به سقوط امویان و روی کار آمدن عباسیانی انجامید که نه تنها بهبودی برای وضعیت شیعیان و علویان نداشت، بلکه در دوره‌هایی اوضاع بدی را هم موجب شده بود. تأمین امنیت و تثبیت جایگاه شیعه در سایه تقیه، شفافیت در دیدگاه‌ها و چالش رهبری و پیدایی فرقه‌های شیعی را می‌توان مهم‌ترین پیامد تفاوت رویکرد جریان‌های علوی دانست که عدم انسجام اجتماعی در حیات سیاسی جامعه شیعی این دوره را موجب شد.

منابع

- آقاجانی، علی (۱۳۸۶). جریان‌شناسی سیاسی بنی‌هاشم پس از قیام عاشورا. پگاه حوزه، شماره ۲۲۷.
- آقانوری، علی (۱۳۹۱). انشعابات سیاسی - فکری علویان در عصر صادقین (ع): زمینه‌ها و پیامدها. هفت آسمان، شماره ۵۵.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه، قم: مکتبه آیه الله مرعشی نجفی، ج ۱۱.
- ابن اثیر (۱۴۰۹ق). اسد الغابه. بی‌نا، ج ۳.
- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر، ج ۱، ۳-۵.
- ابن اعثم کوفی (۱۹۹۱م). الفتوح. تحقیق علی شیری. بیروت: دار الأضواء، ج ۸.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب‌الدین (۱۴۰۴ق). تهذیب التهذیب. بیروت: دارالفکر، الطبعة الاولى، ج ۹.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. تحقیق محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱۰.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۸۲). تحف العقول. ترجمه احمد جنتی. تهران: امیرکبیر.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد (۱۳۷۹ق). مناقب آل ابیطالب. قم: موسسه علامه.
- ابن عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد (۱۴۱۲ق). الاستیعاب فی معرفة الأصحاب. تحقیق علی محمد البجاوی. بیروت: دار الجیل، ج ۴.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین (۱۴۱۵ق). الاغانی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین (۱۴۱۹ق). مقاتل الطالبیین. تحقیق سید احمد صقر. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابوطالب، یحیی بن حسن (۱۴۲۲ق). تیسیر المطالب فی امالی ابیطالب. تحقیق عبدالله بن حمود؛ صنعاء: مؤسسه امام زید بن علی (ع).
- اخبارالدوله العباسیه. تحقیق عبدالعزیز دوری و عبدالجبار مطلبی. بیروت: دارالطلیعه للطباعة و النشر، ۱۳۹۱ق.
- الهی‌زاده، محمدحسن (۱۳۸۵). جنبش حسینیان: ماهیت فکری و تکاپوهای سیاسی. قم: شیعه‌شناسی.
- بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۴۲۷ق). بهجة النظر فی إثبات الوصایة و الإمامة للأئمة الإثنی عشر. تصحیح عبدالرحیم مالک. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر (۱۴۰۸ق). الفرق بین الفرق. بیروت: دارالجیل.
- بلاذری (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف. بیروت: دار الفکر، ج ۵-۲.
- جعفری، سید حسین محمد (۱۳۸۲). تشیع در مسیر تاریخ. ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ یازدهم.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۶). حیات فکری و سیاسی امامان شیعه. قم: انصاریان.
- حرّعاملی، محمدبن حسن (۱۳۸۶). وسائل الشیعه الی مسائل الشریعه. قم: کتابچی، ج ۵، ۱۱، ۲۳.
- حسینی، سید جواد (۱۳۸۰). فلسفه امامت و شأن امام. صباح، شماره ۱.
- حسینی، سید عبدالله (۱۳۹۴). تعامل شیعیان امامیه با دیگر مسلمانان در سه قرن اول هجری. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

خزازه قمی، علی (۱۴۰۱ق). *کفایه الاثر فی النصوص علی الاثمه الاثنی عشر*. تحقیق عبداللطیف حسینی کوه کمره‌ای. قم: بیدار.

ذهبی، محمدبن احمد (۱۴۰۹ق). *تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والاعلام*. محقق عم عبدالسلام تدمری. بیروت: دارالکتب العربی، ج ۳.

رزاقی، علی اکبر (۱۳۹۲). حاکمیت و ولایت فقیه در اندیشه سیاسی شیعه. پژوهش در تاریخ، شماره ۱۳. رضایی برجکی، اسماعیل و همکاران (۱۳۹۶). تبیین مهاجرت سادات علوی به ایران با تأکید بر خراسان. *تاریخ اسلام*، شماره ۲۸.

رمضانی، سجاد و همکاران (۱۳۹۷). واکاوی زمینه‌ها و عوامل مقبولیت اجتماعی سیاسی سادات علوی در تبرستان. *پژوهشنامه علوی*، شماره ۱.

سمعانی (۱۳۸۲ق). *الانساب*. حیدرآباد: مجلس دایرةالمعارف العثمانیه، ج ۱۰. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ق). *الملل والنحل*. تحقیق امیرعلی مهنا و علی حسن فاعور. بیروت: دارالمعرفه، ج ۱.

صادقی کاشانی، مصطفی (۱۳۹۲). *تاریخ امامیه: گذری بر ده قرن تاریخ سیاسی شیعیان دوازده امامی*. قم: ادیان. صبحی، احمد حمود (۱۴۱۱ق). *فی علم الکلام دراسة فلسفیه لاراء الفرق الإسلامیه فی اصول الدین*. بیروت: دارالنهضة العربیه.

طبری (۱۳۹۴). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر ج ۴-۵، ۷. طبری، ابوجعفر محمد (۱۳۸۷ق). *تاریخ الأمم والملوک*. تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم. بیروت: دار التراث، ج ۷. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). *اختیار معرفة الرجال (المعروف برجال الکشی)*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق (۱۴۰۷ق). *الکافی*. محقق و مصحح علی اکبر آخوندی. تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ج ۵، ۲-۱.

لالانی، ارزینا (۱۳۹۵). *نخستین اندیشه‌های شیعی تعالیم امام محمدباقر(ع)*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: فرزاد روز. لیشی، سمیره مختار (۱۳۸۴). *جهاد شیعه در دوره اول عباسی*. ترجمه محمد حاجی تقی. تهران: شیعه‌شناسی. لیشی، سمیره مختار (۱۳۸۸). *مبارزات شیعیان در دوره نخست خلافت عباسیان*. ترجمه کاظم طباطبائی. مشهد: آستان قدس رضوی.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۸۶). *بحار الانوار*. قم: الاسلامیه، ج ۷۵. مسکویه، ابوعلی (۱۳۷۹). *تجارب الامم*. تحقیق ابوالقاسم امامی. تهران: سروش، ج ۳. مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ج ۲.

مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳ق). *الفصول المختاره من العیون والمجالس*. تحقیق علی میرشریفی. قم: کنگره شیخ مفید.

مقریزی (۱۹۹۹م). *امتاع الاسماع*. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱۳. موسوی آقداش، سید ابوالفضل (۱۳۹۶). *مهدویت و قیام‌های شیعی در سه قرن نخست هجری*. تبریز: انتشارات شمیم

انتظار سبز.

موسوی بجنوردی، محمدکاظم (۱۳۶۷). *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
ناشی اکبر، عبدالله بن محمد (۱۹۷۱م). *مسائل الامامة*. تحقیق یوزف فان اس. بیروت: دارالنشر.
نوبختی (۱۳۸۸ق). *فرق الشیعه*. تحقیق علامه سید محمدصادق بحر العلوم. نجف: مکتبه الحیدریه.
وداد، القاضی (۱۹۷۴م). *الکیسانیه فی التاریخ والادب*. بیروت: دارالثقافه.
یعقوبی، احمدبن اسحاق (بی تا). *تاریخ یعقوبی*. بیروت: دار صادر.